

ewolucji filozofii islamu; abstrakcyjna i alegor. egzegeza *Koranu* k. przeniknęła do teologii islamu i doktryn wielu arab. mistyków Hiszpanii; utworzyli też nową organizację korporacji rzemieślniczych, będących tajnymi stowarzyszeniami; wprowadzenie do nich adeptów połączone było z ceremoniałem, który wraz z organizacyjnymi wzorami przejęło rzemiosło arab. i który miał potem wpływ na kształtowanie się obrzędowości maońskiej.

H. Laoust, *Les schismes dans l'islam*, P 1965; J.J. Saunders, *A History of Medieval Islam*, NY 1965, 125-135; J. Stepiński, *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Wwa 1971, 272-273; J. Bielawski, *Islam*, Wwa 1980, 155-158; *Der Islam in der Gegenwart*, Mn 1984, 505-526.

Janusz Bazydło

KARMAMARGA (sansk. *kri* czynić, działać), droga wyzwolenia przez działanie (obok → dźniamargi i → bhaktimargi), wskazywana przez → hinduizm (I) ortodoksyjny, mówiący, że człowiek jest jednością rąk (działanie), głowy (poznanie) i serca (uczucie); czyn w k. rozumie się ogólnie jako bezinteresowne wypełnianie obowiązków wynikających z pochodzenia, stanu i zawodu, zgodnie z własną → dharma, co w konsekwencji prowadzi do wyzwolenia w świetle prawa → reinkarnacji; gł. źródłem wiedzy o k. jest → *Bhagawadgita*.

Vivekananda Swami, *Karma yoga*, P 1936, Ca 1944⁷; R.L. Turner, ERE VII 676-678; Vivekananda Swami, *Karma-yoga und Bhakti-yoga*, NY 1955; *The Bhagavad-Gita with a Commentary Based on the Original Sources*, Lo 1973; *Bhagavad-Gita telle qu'elle est*, P 1975; Harshananda Swami, *Sri Vivekananda karma yoga sutra satakam = Hundred Aphorisms on karma yoga Based on Vivekananda Swami Harshananda*, Mysore 1978; *Die Bhagawadgita*, L 1980; *Bhagawadgita czyli pieśń Pana*, Wr 1988; *Bhagavad-gita. Pieśń Czcigodnego Pana*, Kr 1995; Vivekananda Swami, *Karma joga, sztuka „aktywnego życia”*, Ka 1995.

Gerard Gluchowski

KARMAN, *karma* (sansk. *kri* czynić), fundamentalne pojęcie etyczne i rel. w → hinduizmie, → buddyzmie i → dżinizmie, dotyczące egzystencji ludzkiej i oznaczające rodzaj substancji lub organizm psychosomatyczny, który w ramach tzw. prawa k. determinuje kolejne wcielenia (w istoty niższe lub wyższe) oraz nowe formy i warunki egzystencji ludzkiej, jak też wyjaśnia najogólniej problem → cierpienia (II); uwalnianie się od k. przez kolejne → metensomatozy (→ sansara) prowadzi do → moksy.

Początki doktryny o k., zróżnicowanej w filozofiach i religiach Azji Pd.-Wsch., sięgają okresu → wedyzmu, w którym oznacza on akt ofiarczy (także działanie lub jego moc i skutki bądź samą moc); okresem zasadniczego rozwoju tej nauki była epoka → upaniszadów, gdzie wiązana z mokszą (podobnie jak w → *Mahabharacie*), zaleca podejmowanie działań zmniejszających k. i uwalniających od sansary lub też zaniechanie wszelkiego działania (*niwritti*) i zaangażowanie się w kontemplację; zmniejszanie k. może dokonywać się przez działanie (*writti*), pod warunkiem jednak poznania jego natury i przyczynowości oraz znajomości czystego → atmana i jego identyczności z → brahmanem; drogą uwalniania się od k. jest → dźniamargą, osiąganą metodami filoz. i mist., m.in. za pomocą → jogi; wg upaniszadów k. nie tylko warunkuje kolejne narodziny i stan życia, ale może też być przekazywany z ojca na syna lub od przodków; doktryna → *Bhagawadgity* utrzymuje, że dobre wypełnianie obowiązków zmniejsza prawo k.; przyczyną wzrostu k. nie jest działanie, lecz towarzyszące mu pragnienia, stąd należy się ich wyzbywać przez opanowywanie własnego „ja”, w czym pomocne są praktyki rytualne, → asceza (II A-C) i medytacja, głównie zaś bhakti-joga.

Filozofia buddyjska przyjmuje trwanie i dziedzenie k. jako nagrody lub kary (*wipaka*) za czyny dobre (*punya*) lub złe (*papa*); na tworzenie się k. mają wpływ: 1° zamiar lub intencja z jaką się działa (*chetana*), 2° samo działanie dobre lub złe (*samudakara*), 3° piętno (*wasana*) i przyzwyczajenie (*samskara*) będące skutkiem określonego działania; czyny dzielą się na czyste, czyli nie wypływające z niewiedzy (→ awidja), wolne od żądz (*kleśa*) i prowadzące do → nirwany, lub nieczyste,

działające się na dobre (*kuśala*) i złe (*akuśala*) oraz odpowiednio determinujące k.; działanie, powodowane dobrymi lub złymi pragnieniami, wytwarza rodzaj nasienia (*karmaśaja*), dojrzewającego w tym lub kolejnym życiu i zawierającego w sobie m.in. niewiedzę, egoizm, nienawiść i wolę życia; osoba wolna od k. nie potrzebuje dalszych narodzin i doświadcza niezależności lub stanu absolutnej samotności (*kaiwalja*); wg buddyzmu są 3 drogi pozbycia się k. – 1° żal za złe czyny z przeszłości i prowadzenie dobrego życia, 2° wstawiennicze modlitwy i praktyki rel. mnicha lub krewnego w czyimś imieniu i dobre postępowanie samej osoby, 3° ofiarowywanie wymienionych praktyk za osobę zmarłą.

Wg dżinizmu tworzenie się k. i trwanie w cyklu narodzin i śmierci jest powodowane tym, że człowiek oprócz duszy, czyli niematerialnego pierwiastka życia (*džiwa*), ma rodzaj materii (*adžiwa*) w formie transcendentnego i kolorowego pyłu lub płynu (*leśja*), penetrującego w duszy i ograniczającego jej naturalną i wrodzoną energię; uwolnienie od k. dokonuje się przez → ahinęsę oraz praktyki ascet. (medytacja, post, pokuta, wyrzeczenia).

E.W. Hopkins, *Modifications of the K-Doctrine*, JRAS 72(1906) 581-593, 73(1907) 665-672; H. von Glasenapp, *Die Lehre von K. in der Philosophie der Jainas, nach den Karmagranthas dargestellt*, L 1915; L. de la Vallée Poussin, ERE VII 673-676; H. Jacobi, *Die Entwicklung der Gottesidee bei den Indern*, Bo 1923 (passim); A.M. di Nola, EdR III 1406-1410; W.K. Mahony, Mizuno Kogen, ERI VIII 261-268; H. Ellinger, *Hinduismus*, W 1989 (*Hinduizm*, Kr 1997, 13-14); J. Knappert, *Indian Mythology*, Lo 1991 (*Mitologie Indii*, Pz 1996, 189-190).

Ryszard Dziura

KARMANOWSKI OLBRYCHT, ur. w 2. poł. XVI w., zm. w 1. poł. XVII w., poeta, tłumacz.

Uczęszczał do szkół arafskich (prawdopodobnie w Rakowie lub Lubartowie); był dworzaniem Krzysztofa Radziwiłła (pełnił m.in. funkcję lustratora dóbr); należał do kręgu barokowych pisarzy różnowierczych (K. Arciszewski, D. Naborowski, S. Rysiński, J. Szlichtyng). Pisał utwory okolicznościowe, fraszki i wiersze rel.; sprawnością obrazowania i interesującym stosowaniem środków retor. odznaczają się kontemplacyjne *Pieśni pokutne*; podstawę rozważań o grzechu, pokucie i karze stanowi zaufanie do sprawiedliwości i terapeutycznych intencji Boga. Część utworów K. wydał T. Ujazdowski (Pamiętnik Sandomierski 2(1830) 406-427, 511-512), a nast. J.K. Plebański (*Olbrzycha K. poety wieku XVII wiersze różne*, Wwa 1890); wybrane utwory zamieściła także J. Sokołowska w: *I w odmianach czasu smak jest. Antologia polskiej poezji epoki baroku* (Wwa 1991, 256-261); K. był również tłumaczem (m.in. Anakreonta i Owidiusza).

J. Dürr-Durski, *Ariane polscy w świetle własnej poezji*, Wwa 1948 (passim); A. Jarosz, PSB XII 62-63.

Antoni Bednarek

KARMEL (hebr. *karmel* urodzajny region, żyzne pole, ogród, winnica, sad Boży) – góry w Palestynie, miejsce działalności proroka → Eliasza oraz kolebka zak. pustelniczego zw. → karmelitami, a także popularna nazwa klasztoru karmelitańskiego.

1. K. jest wapiennym pasmem górskim (arab. Dżebel el-Karmal lub Dżebel mār 'Eljās) w pn.-zach. Izraelu na dawnym terytorium Asera (Joz 19,26), o dł. ponad 20 km, szer. 6-8 km i wysokości do 552 m n.p.m., rozpościerającym się z pd. wschodu na pn. zachód, gdzie kończy się urwiskiem, opadającym do M. Śródziemnego – Zatoką Akki, zw. też od leżącego nad nią miasta Zatoką Hajfy (por. Jr 46,18). K. rozdziela nadmorską równinę Saron (na pd. zachód od K.) i położoną w głębi ładu (na pn. wschód od K.) dolinę Ezdrelon (Jizreel); stanowi jeden z tych regionów Izraela, gdzie roczne opady są najobfitsze, dzięki czemu porasta go bujna roślinność, choć nie tak bogata, jak przed wiekami (Iz 35,2; Jr 50,19). U pn. podnóża K. płynie potok Kiszon (1 Krl 18,40), a u pd.-zach. znajdowało się kananejskie miasto K. (Joz 12,22). Liczne jaskinie na

zoboczu K. (Am 9,3) zachowały ślady osadnictwa z epoki środk. paleolitu, a zwł. mezolitu (Wadi el-Mughara). Od wczesnej starożytności K. jest miejscem kultu, co poświadczają dokumenty egip. (lista miast zdobytych 1498 prz. Chr. przez Tutmoseisa III), nazywające K. św. przylądkiem, oraz ST (1 Krl 18,16-39). K. był miejscem działalności Eliasza (1 Krl 18) i Elizeusza (2 Krl 2,25; 4,25), a być może również centrum wspólnoty prorockiej. K. jest też wspominany w tekstach ST, dotyczących szczególnej interwencji Bożej (Iz 33,9; Am 1,2; Na 1,4), a nadto przez Józefa Flawiusza (FlavAnt 5,1,22; 8,2,3; FlavBJ 1,13,2; 2,10,2; 3,3,1); 4 prz. Chr. K. poświęcono Zeusowi; o sprawowanym tu kultie wspominają Tacyt (*Hist.* II 17) i Swetoniusz (*Vita Vespasiani* 5).

K. to również miejscowość w pd.-wsch. Judei, należąca do pokolenia Judy (Joz 15,55), identyfikowana jest z Chirbet el-Karmil ok. 12 km na pd. od → Hebronu, z której pochodzili Nabal i Abigail (1 Sm 25,2; 27,3; 30,5; 2 Sm 2,2; 3,3; 1 Krn 3,1); w K. Saul wznosił stelę upamiętniającą jego zwycięstwo (1 Sm 15,12).

L. Heidet, DB II 288-302; Kalt I 988; G.W. van Beek, V.R. Gold, *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, NY 1962, I 538; C.R. Conder, G.A. Smith, Hastings DB I 354-356; G.A. Smith, EncB I 704-706; G. Sauer, BHH II 934-935; A. van den Born, BL 926-927; J.L. McKenzie, *Dictionary of the Bible*, Lo 1965, 121-123; K.H. Bernhardt, TRE XVII 657-658; C. McGough, NCE III 113-114.

Urszula Szwarz

2. Góra K. od VII do XII w. była siedliskiem mnichów gr., z ławra (klasztorem) św. Małgorzaty, a od XII w. mnichów łac. zwanych od góry K. karmelitami, którzy w dolinie stoku zach. (Wadi es-Siah), poniżej źródła Eliasza wybudowali klasztor i świątynię; po jego spaleni i zburzeniu 1291 przez Turków udali się na Cypr i do Europy; nigdy jednak nie zapomnieli o K., stanowiącym dla nich symbol doskonałości (Jan od Krzyża) i szczególnie miejsce kultu Maryi; próbę (nieudaną) odzyskania K. podjął 1631 karmelita Prosper od Ducha Świętego, a nast. Jan Chrzyciel od św. Antoniego, któremu udało się nabyć teren nad grotą Eliasza, gdzie 1767 rozpoczęto budowę klasztoru i kościoła pod wezw. NMP Stella Maris, ukończonego 1836, a stanowiącego do dziś centrum duchowe zakonu. Wykopiska 1957-61 prowadzone pod kierunkiem B. Bagattiego OFM potwierdziły istnienie w pobliżu tego terenu (w odległości 3 km od Stella Maris) pierwotnego klasztoru i grot eremitów (gr. lub łac.), a kontynuowane od 1988 przez Eugenię Nitowski OCD odkryły istnienie tu już od VI w. kaplicy ku czci NMP oraz nieprzerwane przez wieki zamieszkiwanie eremitów w dolinie Wadi es-Siah.

Marie-Joseph du Sacré Coeur, *La topographie sacrée du Mont Carmel en Palestine. A propos d'une récente découverte*, EIC 1(1911) 263-278, 2(1912) 6-15, 209-230, 3(1913) 7-32; Florencio del Niño Jesús, *El Monte Carmelo*, Ma 1924; C. Kopp, *Elias und Christentum auf dem K.*, Pa 1929; Melchior de Sainte Marie, DHGE XI 1070-1104; B. Bagatti, *Relatio de excavationibus archaeologicis in S. Monte Carmelo*, AOCD 3(1958) 277-288, 7(1962) 127-130; C. Tönnemann, *Zur Lage und Geschichte des ersten Karmelitenklosters am Berge K.*, ECar 12(1961) 290-318, 14(1963) 65-90; E. Friedman, *I primi karmelitani del Monte Carmelo*, R 1987; *Il Carmelo in Terra Santa dalle origini ai giorni nostri*, Arenzano 1994; J. Zieliński, *Historia wspólnoty pustelników z Wadi es Siah. Nowa rekonstrukcja w świetle ostatnich badań archeologicznych na Górze K.*, Kr 1998.

Jakub Filek

„KARMEL”. Kwartalnik poświęcony zagadnieniom duchowości, czasopismo wydawane od 1981 przez Wyższe Seminarium Ojców Karmelitów Bosych w Krakowie, publikujące artykuły rel., a szczeg. o duchowości zakonu (→ karmelińska duchowość).

Jest periodykiem typowo kleryckim (stąd klauzula „do użytku wewnętrznego”), nawiązującym do → „Głosu Karmelu”; bezpośrednio okazją jego zainicjowania była 400. rocznica śmierci św. Teresy Wielkiej (1982), której poświęcono pierwsze roczniki; redaguje je (początkowo w 200, nast. w 2000 egz.) zespół studentów i wykładowców seminarium karm., a autorami artykułów są przeważnie karmelicy (m.in. Jakub Filek, Albert Zenon Urbański, Dominik Wider, Placyd Paweł Ogórek,

Teofil Stanisław Kapusta, Czesław Gil, Jerzy Gogoła, Elias Trybała, Szczepan Praskiewicz, Szczepan Zawada) lub osoby związane z zakonem (m.in. Władysław Borowski CRL, Edward Szymańek SChr, Janina Bieniarzówna); poszczególne zeszyty, o objętości ok. 60 stron, zawierają artykuły problemowe (oryginalne i tłumaczenia), kronikę wydarzeń (K. w świecie i w Polsce, Kronika Kościoła) oraz literaturę piękną (poezję, czasem dramaty); od 1995 zeszyty są monotematyczne.

D. Waclawik, *Początki „Karmelu”*, Karmel 10(1991) z. 4, 59-60; Z. Florek, *Dlaczego zajmowałem się „Karmelem”*, tamże 60-62; A. Lepa, *Katalog prasy katolickiej w Polsce*, Ł 1994, 33; D. Wielgat, *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1945-1983*, Lb 1996, 153.

Jerzy Duchniewski

KARMEL APOSTOLSKI → Karmelitanki (II 2, 6°).

KARMELICI, Zakon Braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel, Ordo Fratrum Beatissimae Mariae Virginis de Monte Carmelo (OCarm), klerycki zakon zebrzący o charakterze apost., nawiązujący do ideałów i duchowości pustelników z góry → Karmel (2), a za patronów uznający proroków Eliasza i Elizeusza; w XVI w. po reformie zakonu od k., zw. teraz trzewickowymi, odłączyli się → karmelicy bosci.

I. GENEZA i ROZWÓJ – W poł. XIII w. do Ziemi Świętej z krzyżowcami (→ krzyżowe wyprawy) przybyli z Europy Zach. → eremicy (III), którzy osiedlili się na zboczach góry Karmel i prowadzili życie pustelnicze oddane pokucie (*in sancta poenitentia*); niektórzy z eremitów, nie zawsze wyzywając się własności, ślubowali posłuszeństwo miejscowemu biskupowi (lub wyznaczonemu przez niego kapłanowi); wśród nich liczną grupę stanowili eremicy wędrowni, zobowiązujący się ślubem *sensu stricto* do odwiedzenia miejsc świętych, zwł. → Jerozolimy; praktyka ascet. polecana była osobom świeckim; eremicy, decydujący się pozostać w Ziemi Świętej do końca życia, grupowali się wokół nieznanego przewodnika (w regule oznaczony literą B, identyfikowany był w czasach późniejszych z → Brokardem, pierwszym generałem k.); kan. organizatorem k. był krzyżowiec Bertold z Kalabrii (zm. 1195), na którego prośbę patriarcha Jerozolimy → Albert Avogardo opracował 1209 „regulę postępowania”, potwierdzając ich dotychczasowy styl życia; wg tej reguły (→ karmelińska reguła), zatwierdzonej 1226 przez pap. Honoriusza III bullą *Ut vivendi normam*, Stolica Apost. brała w swą opiekę zakon zw. *Eremitae Sanctae Mariae de Monte Carmelo*, którego członkowie mieli żyć pod władzą przełożonego wybranego spośród nich większością głosów, w posłuszeństwie, ubóstwie, czystości, milczeniu i surowym poście, mieszkając w oddzielnych celach i spotykając się wspólnie jedynie na codziennej mszy oraz na tygodniowej kapitule; na wzór ośrodka z Karmelu przy poparciu papieży rozwinęły się skupiska eremitów w Tyrze (1251-54), Akrze (1261), Sarepcie, Trypolisie, Antiochii, Jerozolimie i na Pustyni 40-dniowego Postu; przełożonemu Karmelu podlegało ok. 70 ośrodków w całej Ziemi Świętej. Niepłodzenia krucjat eur. i wypieranie krzyżowców przez muzułmanów spowodowały 1238-41 częściowe zniszczenie ich ośrodków eremickich, a po upadku Królestwa Jeroz. (1291) emigrację karm. grup eremickich z Ziemi Świętej do Europy; rozproszeni w różnych krajach eur. przeżywali trudności zagrażające ich istnieniu (m.in. zakaz tworzenia nowych zakonów uchwalony 1215 na Soborze Later. IV, niechęć duchowieństwa do nieznanych przybyszów ze Wschodu, trudności z odpowiednią lokalizacją eremów).

Pierwszy ośrodek k. eur. powstał ok. 1238 na Cyprze, kolejne zaś w różnych krajach Europy, m.in. na Sycylii – w Mesynie (ok. 1238), Katanii (1238-48), w Anglii – w Aylesfordzie, Hulne (1242), Cambridge (1247), Londynie (1247), Yorku (1253), Oksfordzie, Bristolu, Norwich (1256), Haarlemie (1259), King's Lynn (1260), Berwick upon Tweed, Newcastle, Perth (1262), Northampton (1265), Gloucesterze,